



## UvA-DARE (Digital Academic Repository)

### De weg van het boek

Keblusek, M.

**Publication date**

2004

**Document Version**

Final published version

[Link to publication](#)

**Citation for published version (APA):**

Keblusek, M. (2004). *De weg van het boek*. (Oratiereeks). Vossiuspers UvA.

**General rights**

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

**Disclaimer/Complaints regulations**

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De weg van het boek

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.  
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout  
Opmaak: JAPES, Amsterdam  
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 323 0  
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2004

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 <sup>j</sup> het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

# De weg van het boek

*Rede*

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van  
bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van uitgeverij en boekhandel  
vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting  
aan de Universiteit van Amsterdam  
op vrijdag 18 december 2003

door

Marika Keblusek

**V**OSSIUSPERS UVA



*Mijnheer de Rector Magnificus, leden van het bestuur van de Dr. P.A. Tiele-Stichting,  
zeer gewaardeerde toehoorders,*

Precies in het midden van de zeventiende eeuw, in de vroege zomer van 1650, werd in Londen een profielschets van de ideale bibliothecaris gepubliceerd.<sup>1</sup> De auteur van het tractaat wond er al in zijn eerste alinea geen doekjes om. Hij uitte scherpe kritiek op de wijze waarop de functie van bibliothecaris tot dan toe werd gezien en geambieerd, namelijk als een post die makkelijk geld in het laatje bracht. Voor gemiddeld zo'n vijftig tot zestig pond per jaar – in die tijd een redelijk inkomen – hoefde men immers niets anders te doen dan te verhinderen dat iemand er met de boeken vandoor ging. Tijd voor verandering!

Van nu af aan moest het ambt van bibliothecaris gelden als een eervolle baan, als een aanzienlijke, maar vooral verantwoordelijke functie. Want een boekencollectie kon nog zo groot en fraai zijn, wanneer zij niet werd gebruikt en de boeken stonden te verstoffen, bleef het een nutteloos instituut – dood kapitaal. Daar lag de uitdaging voor de bibliothecaris-nieuwe-stijl, een verplichting zelfs: hij moest een actief beleid voeren om de collectie, die 'openbare voorraad van kennis' zoals de auteur het omschreef, in alle opzichten levend te houden. Hij moest de boekverzameling beheren, voortdurend uitbreiden en – het allerbelangrijkst – haar voor een breed publiek toegankelijk maken. Bijvoorbeeld door de samenstelling en uitgave van een gedrukte catalogus, met alle titels ingedeeld naar onderwerp en voorzien van een plaatsingscode of signatuur.

Die catalogus was meer dan een sleutel tot de collectie. De auteur (en hier neemt zijn tractaat een opmerkelijke wending) sprak over een 'voorraadlijst', op basis waarvan de bibliothecaris 'handel' kon drijven met zogenaamde 'correspondenten' in binnen- en buitenland. Die handel bestond niet alleen uit de uitwisseling van boeken zelf, maar ook uit het geven van informatie over of uit gedrukte teksten. Als een correspondent in de gedrukte bibliotheekcatalogus iets van zijn gading

vond, zou de bibliothecaris hem van de benodigde bibliografische informatie voorzien of hem zelfs boeken sturen (of deze uiteindelijk moesten worden geretourneerd, blijft in het midden). Op hun beurt hielden correspondenten de bibliothecaris op de hoogte van alles wat in hun vakgebied verscheen, en zonden ze hem eventueel nieuwe publicaties toe. Deze aanwinsten (of de informatie over verschenen titels) zouden vervolgens eens per jaar worden voorgelegd aan een comité van geleerde heren dat uiteindelijk bepaalde welke boeken wel en welke niet in de bibliotheek zouden worden opgenomen. Zij controleerden ook de boekhouding – de uitgaven voor boeken, maar vooral de onkosten die de bibliothecaris had gemaakt bij het opzetten en onderhouden van zijn uitgebreide correspondentennetwerk.

De auteur van dit pleidooi, geschreven in briefvorm en getiteld *The Reformed Librarie-Keeper*, was de Schotse theoloog John Dury (1596-1680). Hij behoorde tot de kring rond Samuel Hartlib, een van oorsprong Duitse koopman die in Engeland werkte aan een ambitieus intellectueel en religieus hervormingsprogramma.<sup>2</sup> Gezamenlijk schreven Dury en Hartlib het ene tractaat na het andere, waarin zij hun plannen ontvouwden voor de hervorming van wetenschap, handel, religie, landbouw, onderwijs en industrie – om maar eens een paar terreinen te noemen. Dury's inspanningen richtten zich daarbij vooral op het terugbrengen van eenheid in de versplinterde protestantse kerken. Met dat utopisch doel voor ogen had hij eerder al jarenlang langs hoven, kerken en universiteiten in Europa getoerd. Hartlib zag de uitwisseling van informatie als een absolute voorwaarde voor universele hervorming en kende aan bibliotheken, in hun hoedanigheid van opslagplaats van kennis, in dat proces een cruciale rol toe. In deze ideologische, protestantse context formuleerden Hartlib en Dury hun wensen voor de 'hervorming' van de bibliothecaris, die vorm kregen in de *Reformed Librarie-Keeper*. Hun plannen waren overigens expliciet toegespitst op de situatie in de Bodleian Library in Oxford.<sup>3</sup>

## Vroegmoderne handelspraktijken

Opvallend in Dury's geschrift is zijn voortdurende typering van de bibliothecaris als handelaar. Al in het begin van zijn betoog karakteriseert Dury hem als een 'Agent for the advancement of universal Learning', een agent voor de bevordering van universele kennis. Hij noemt hem een factor, een zaakgelastigde, een handelaar, en ook bij de omschrijving van zijn taken spreekt Dury voortdurend in termen van han-

## DE WEG VAN HET BOEK

delsgebruiken. Die metafoor is door historici wel opgemerkt, maar, op een enkele uitzondering na, afgedaan als ‘obsessief’, als een storende ingreep die het betoog verzwakt.<sup>4</sup> Volgens mij is er echter geen sprake van een retorische kunstgreep. Integendeel, we moeten Dury’s terminologie letterlijk begrijpen binnen de context van de nieuwe ideeën over kennisoverdracht en hervorming, die in het Engeland van 1650, vooral dus in de kring rond Samuel Hartlib, opgeld deden. Het was geen beeldspraak maar een directe, en vanuit Dury’s oogpunt voor de hand liggende verwijzing naar contemporaine handelspraktijken.<sup>5</sup>

Agenten, factors en correspondenten namen in de vroegmoderne internationale handel een essentiële plaats in. Kooplieden met belangen overzee vertrouwden op lokaal gestationeerde agenten, die exclusief voor hen opereerden. Een factor, ook zo’n lokale zaakgelastigde, vertegenwoordigde meestal verschillende personen tegelijkertijd. Dikwijls was de keuze voor een bepaalde tussenpersoon gebaseerd op familiebanden, of op diens ervaring met lokale handelsgebruiken en de economische, geografische en politieke situatie ter plaatse. Het regelmatig en snel kunnen uitwisselen van betrouwbare economische en politieke informatie was toen (net als nu) van doorslaggevend belang, en dus behoorde het opzetten van een correspondentennetwerk tot de *core business* van de zakenman in vroegmodern Europa.<sup>6</sup>

John Dury en Samuel Hartlib zagen de organisatie van de handel als een toepasselijk sjabloon voor de verspreiding van informatie en boeken, al dan niet op commerciële basis. Was dat misschien een utopische gedachte? Of refereerden zij met hun nadruk op de rol van tussenpersonen wel degelijk aan praktijken die niet alleen in de ‘gewone’ goederenhandel, maar ook bij de internationale distributie van boeken gangbaar waren? Op deze vragen wil ik proberen vanmiddag een antwoord te geven.

### De internationale boekhandel

In een nog steeds veelgeciteerd artikel, dat ongeveer een halve eeuw geleden verscheen in het tijdschrift *Het Boek*, schetste de Amerikaanse boekhistoricus en bibliothecaris David W. Davies de geografische reikwijdte van het Nederlandse boek in de zeventiende eeuw.<sup>7</sup> Zijn conclusie was kort maar krachtig: in alle landen tussen de Baltische en de Middellandse Zee, van Litouwen tot Portugal, was drukwerk uit de Republiek verkrijgbaar. Dat kwam niet alleen omdat de Hollandse uitgevers boeken



produceerden in alle Europese talen – inclusief natuurlijk het Latijn – maar vooral ook omdat zij gebruik konden maken van de uitstekende handelsroutes en -contacten die vanuit de Republiek waren opgebouwd. Afgezien van gelukkige uitzonderingen, zoals het Plantijnse archief in Antwerpen, dat van de Leidse firma Luchtmans in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam of het archief van de firma Enschedé in Haarlem, betreft de eerste klaagzang in de litanie der boekhistorici steevast het ontbreken van voldoende administratief archiefmateriaal. Toch blijkt uit talloze studies – niet in het minst die van Isabella van Eeghen over de Amsterdamse boekhandel – dat dit gemis het onderzoek naar internationale handelscontacten van boekverkopers helemaal niet in de weg hoeft te staan.<sup>8</sup> Ook al is er maar weinig bewaard gebleven van hun boekhouding, toch blijkt telkens weer uit incidentele bronnen, zoals brieven of notariële akten, hoe wijdvertakt het handelsnetwerk van deze boekverkopers was.

De boeken zelf vormen natuurlijk ook een belangrijke bron. Het waren immers de handelsproducten waar het allemaal om draaide. De analyse van een uitgeverfonds, met aandacht voor de vorm van het boek, de typografische lay-out, het genre drukwerk en de taal, kan al veel vragen beantwoorden over mogelijke handelskanalen en over de afzetmarkt – of die nu lokaal, nationaal of internationaal was.

Vanmiddag echter, dames en heren, laat ik de boeken in de kast. Ik wil samen met u kijken naar de rol van tussenpersonen bij de verspreiding van boeken in Europa. Tussenpersonen – de agenten, factors en correspondenten die Dury al noemde – lijken in dat proces een prominente rol te spelen, maar hun betekenis is nooit systematisch onderzocht. In dit verhaal wil ik daar een begin mee maken. Ik zal dat doen door achtereenvolgens te kijken naar de internationale boekhandel en de functie van verschillende tussenpersonen daarin, naar de commerciële contacten tussen boekverkopers, agenten en particuliere afnemers in het buitenland, en ten slotte naar de flexibele wijze waarop boekverkopers, geleerden, diplomaten, kunstenaars, kooplieden en bibliothecarissen zich als tussenpersoon bij de verspreiding van boeken manifesteerden.

Boekhandelaren en uitgevers onderhielden op verschillende manieren directe contacten met collega's in het buitenland. Europese boekverkopers ontmoetten elkaar regelmatig op internationale boekenbeurzen in Frankrijk en Duitsland, waarbij de halfjaarlijkse beurzen in Leipzig en met name Frankfurt zich in de zestiende en zeventiende eeuw tot de belangrijkste zouden ontwikkelen. Hier stalden de handela-

## DE WEG VAN HET BOEK

ren de boeken uit die ze onder de aandacht van hun buitenlandse collega's wilden brengen. De gedrukte lijsten waarin de aangeboden boeken stonden vermeld (de zogenaamde 'beurscatalogi') bevatten echter ook titels van uitgevers die zelf op de beurs geen *acte de présence* gaven. Het spreekt bijna vanzelf dat alleen de meest kapitaalcrachtige boekverkopers zich de reis en het transport van de boeken per schip konden veroorloven. Maar ook handelaren die er zelf geen boeken aanboden, bezochten de Frankfurter *Buchmesse*. Ze legden er contacten met collega's, stelden zich op de hoogte van nieuw verschenen uitgaven en kochten boeken voor zichzelf, of in opdracht van derden.<sup>9</sup>

De *Buchmesse* was een vast tussenstation op buitenlandse zakenreizen, bijvoorbeeld in het geval van de Engelse boekverkoper John Bill, die in 1602 en 1603 voor een opdrachtgever door Europa trok en elk halfjaar trouw Frankfurt bezocht. Hij zou er als handelaar in later jaren met zijn eigen uitgaven terugkeren en hij bracht tussen 1617 en 1628 ook Engelse edities van de beurscatalogi uit. Pieter Blaeu, telg uit het vermaarde geslacht van Amsterdamse uitgevers, toerde in opdracht van zijn vader Joan vanaf 1660 drie jaar lang onafgebroken door Europa, en ook bij hem leidden alle wegen uiteindelijk naar Frankfurt. De firma Blaeu beschikte er zelfs over een eigen winkel. Na een bezoek aan de herfstbeurs in september 1661, keerde Pieter even terug naar Amsterdam; een maand later vertrok hij alweer voor een lange rondreis die hem via Parijs, Lyon en Zwitserland opnieuw naar Frankfurt bracht.<sup>10</sup> Zijn professionele *grand tour* was bedoeld om namens het Amsterdamse moederbedrijf handelscontacten met boekverkopers in Frankrijk en Italië op te bouwen en te onderhouden.

Ook het grote uitgevershuis Elsevier voerde een actieve internationale handelspolitiek. Lodewijk en Johannes Elsevier brachten in de jaren dertig van de zeventiende eeuw een aantal malen een zakenbezoek aan Denemarken. Als een echte handelsreiziger reisde Johannes in de jaren veertig voortdurend met boeken heen en weer tussen Leiden en Parijs. Rond 1650 bezocht Daniel Elsevier, die aanvankelijk in Leiden, maar vanaf 1655 in Amsterdam werkzaam zou zijn, de boekenmarkt in Stockholm; in later jaren was hij regelmatig in Engeland te vinden.<sup>11</sup> Hoe uitgestrekt het Europese netwerk van de Elseviers was, blijkt uit de boedelinventaris die na de dood van Daniel in 1681 door een Amsterdamse notaris werd opgemaakt. Onder de namen van schuldenaren vinden we 33 Engelse, 45 Franse en 44 Duitse boekverkopers, 11 handelaren uit Scandinavië en 22 uit de Zuidelijke Nederlanden.

## MARIKA KEBLUSEK

En hoewel helaas niet werd gespecificeerd waarom men bij de Elseviers in het krijt stond, kunnen we er gevoegelijk van uitgaan dat het leveranties van boeken betrof.<sup>12</sup>

De firma Elsevier kon bovendien bogen op zogenaamde ‘buitenwinkels’ in Frankfurt, Parijs, Bordeaux, La Rochelle en Genève. In de jaren dertig huurde zij een winkel in het beursgebouw van Kopenhagen en daarnaast beschikte ze over een filiaal in Stockholm. Daar zat nog een andere Amsterdamse uitgever met buitenlandse connecties: ook Johannes Janssonius (oftewel Jan Jansz van Arnhem), had stevige handelsbelangen in Skandinavië en Duitsland. Hij was bovendien een vertrouwd gezicht in Frankfurt.<sup>13</sup>

Natuurlijk waren deze boekhandelaren lang niet altijd in de gelegenheid om in eigen persoon overal aanwezig te zijn. Daarom maakten zij gebruik van professionele tussenpersonen uit het boekenvak. Dat konden familieleden zijn, zoals in het geval van Blaeu en de Elseviers, of (voormalige) leerlingen en knechten, die soms zelf uit het buitenland afkomstig waren. Janssonius stuurde zijn ‘dienaar’ Tobias Reefeld op zakenreis naar Duitsland en zijn knechten Jean Beuns en Christopher Talizsch naar Zweden; de laatste werd als zaakgelastigde opgevolgd door de Duitser Henric Curio, die eveneens bij Janssonius de kneepjes van het vak had geleerd.<sup>14</sup>

Omgekeerd kwam het voor dat buitenlandse firma’s hun agenten naar Amsterdam stuurden of ter plekke vertegenwoordigers aanstelden. Ook hierbij speelden persoonlijke achtergronden, religieuze gezindheid en vertrouwdheid met het (lokale) boekenvak een doorslaggevende rol. De Nederlander Andries Fries behartigde vanaf de vroege jaren vijftig in Amsterdam de belangen van een bedrijf in Venetië, dat was opgericht door zijn halfbroer Johannes de la Noué (Giovanni de la Noù) en de Italiaan Sebastiano Combi. Dankzij een netwerk van correspondenten in Antwerpen, Parijs, Genève, Keulen en Amsterdam verzekerde het handelshuis Combi-La Noù zich van een rijke sortering aan buitenlandse boeken, waarmee de firmanten zich op de Italiaanse markt profileerden als internationale boekverkopers bij uitstek. Als hun agent bezocht Andries Fries niet alleen regelmatig de boekenbeurs te Frankfurt, maar droeg hij ook zorg voor het onderhouden van contacten met de buitenlandse handelspartners, bijvoorbeeld met de firma Blaeu te Amsterdam.<sup>15</sup> Toen Andries Fries rond 1652 als Amsterdams agent begon te opereren, had hij nog geen ervaring in het boekenvak. Dat de Venetiaanse firma de keus op hem liet vallen, kwam door de bestaande familieband met zijn halfbroer Johannes de la Noué en door hun gedeelde katholieke achtergrond.

## DE WEG VAN HET BOEK

Het was niet helemaal ongebruikelijk dat boekverkopers voor agenten kozen die niet, of slechts zijdelings, in de boekhandel actief waren. Voor het opbouwen van een handelsnetwerk in Frankrijk vertrouwde de Londense boekverkoper Humphrey Robinson bijvoorbeeld op de kwaliteiten van een Engelse geleerde die toevallig ter plaatse was. Deze legde contacten met Franse boekverkopers, stuurde aanbiedingslijsten van hun nieuwe boeken naar Londen en regelde de uiteindelijke verscheping en financiële afwikkeling.<sup>16</sup>

Waar mogelijk engageerde men ervaren collega-boekverkopers als zakelijk contactpersoon in den vreemde. Handeldrijven in het buitenland impliceerde immers dat men moest kunnen inspelen op de omstandigheden ter plekke en dat men weet had van de lokale of nationale handelsgewoonten, van de taal, van de geografische omstandigheden en van de politieke, juridische en religieuze situatie.<sup>17</sup> Zeker in landen waar een strenge censuur heerste, zien we hoe boekverkopers deze probeerden te omzeilen door tussenpersonen in te schakelen. Over de betekenis van reizende colporteurs en agenten voor de verspreiding van subversief drukwerk zijn we de laatste jaren al veel te weten gekomen.<sup>18</sup>

Veel minder weten we over het aandeel van *incidentele* handelaren en tussenpersonen in het boekenvak. In de financiële administratie van de firma Plantijn-Moretus over het boekjaar 1650 staat een aantal Antwerpse kooplieden genoemd die bij gelegenheid als boekhandelaar optraden.<sup>19</sup> Onder hen vinden we de namen van Lucas en Cornelis de Wael, twee broers die in Rome als kunsthandelaren actief waren en dus ook boeken verkochten. Dat gebeurde blijkbaar stelselmatig, want vijftien jaar later, in 1665, legde Cornelis uit naam van Moretus contacten met Romeinse boekverkopers en particuliere klanten. In datzelfde jaar verhandelde De Wael in Rome boeken en prenten in opdracht van een Antwerpse kunsthandelaar. Die nevenactiviteiten van de gebroeders De Wael lijken eerder regel dan uitzondering te zijn geweest, en onderzoek naar de rol van kooplieden als incidentele boekhandelaren is dan ook hard nodig.<sup>20</sup>

## Het logistieke netwerk

Aan de logistieke praktijk van het boekenverkeer – zaken als transport en geldverkeer – hebben historici eveneens nog nauwelijks systematisch aandacht besteed.<sup>21</sup> Toch is het van groot belang om te proberen het ondersteunende netwerk van

schippers, postmeesters, kooplieden en bankiers te reconstrueren. Want wanneer we ons alleen beperken tot de *directe* connecties en transacties tussen boekverkopers blijft een belangrijk deel van de infrastructuur, het ‘wegennet’ van het Europese boekverkeer, onzichtbaar. Zolang we niet weten langs welke kanalen en vooral via welke tussenpersonen de boeken internationaal hun weg vonden, blijft onduidelijk of, en in hoeverre, boekverkopers gebruikmaakten van bestaande handelsnetwerken, of juist hun eigen facilitair netwerk ontwikkelden. Huurde men bijvoorbeeld voor het transport van boeken eigen schippers in, of had men daarvoor afspraken met vaste kooplieden die op bepaalde havens voeren? En hoe werden deze transportkosten verrekend?<sup>22</sup> Hoe was überhaupt de financiële kant van de handel geregeld?

Voor het uitgeven en vervolgens verhandelen van boeken waren investeringen nodig. Daarbij traden dikwijls papierverkopers, en soms ook kooplieden, op als geldschietters.<sup>23</sup> We weten dat in de zeventiende eeuw de ruilhandel tussen boekverkopers onderling nog heel gangbaar was, zeker in een internationale context. Het ruilen van bedrukte vellen – nieuwe uitgaven werden in ongebonden staat verkocht – had diverse voordelen. Zo hoefde men over minder kapitaal te beschikken en vergrootte men op die manier de eigen winkelvoorraad. Maar hoe regelde men bijvoorbeeld de betaling en het vervoer van boeken die door collega-boekverkopers voor derden werden aangeschaft?

Het antwoord op zulke vragen is mogelijk te vinden in archieven die in eerste instantie niet direct met de boekhandel in verband worden gebracht. Het archief van de Amsterdamse Wisselbank is bijvoorbeeld voor boekhistorisch onderzoek nog maar nauwelijks benut.<sup>24</sup> Deze stedelijke instelling werd in 1609 door het Amsterdamse stadsbestuur opgericht in een poging om de op winst beluste particuliere wisselaars de voet dwars te zetten. Het internationale geldverkeer verliep toen grotendeels via zogenaamde wisselbrieven, enigszins te vergelijken met de hedendaagse *money orders*. Kooplieden kochten bij een bankiers- of handelsfirma een wissel, een soort cheque, die zij op naam lieten zetten van hun buitenlandse handelspartner en vervolgens per post naar hem opstuurden. Intussen gaf de bank een eigen financiële tussenpersoon in de woonplaats van de handelspartner opdracht om het bedrag op vertoon van de wissel uit te keren. Het Amsterdamse stadsbestuur bepaalde dat betalingen van wissels boven de zeshonderd gulden voortaan via de Wisselbank moesten worden verrekend. Door ten minste driehonderd gulden aan munten of edelmetaal in te leggen, opende een koopman een zogenaamde girorekening. Hij

## DE WEG VAN HET BOEK

kon dan via overschrijvingen geld ontvangen van, of betalen aan andere rekeninghouders, en contant geld van zijn rekening opnemen. Al deze transacties werden per rekeninghouder genoteerd in zogenaamde ‘grootboeken’ – en die term kunt u maar beter letterlijk opvatten.

Een steekproef in dit archief laat niet alleen zien dat boekverkopers zoals Louis en Daniel Elsevier, Johannes Janssonius en Joan Blaeu lopende girorekeningen bij de Wisselbank hadden, maar ook – en daar draait het natuurlijk om – met wie zij financiële zaken deden.<sup>25</sup> En dan valt meteen op dat bepaalde namen steeds terugkeren in de verschillende rekeningoverzichten. Een klein aantal daarvan betreft papierverkopers, aan wie forse bedragen werden overgeschreven.<sup>26</sup> Intrigerend zijn de vermeldingen van personen die we niet direct met uitgeverij of boekhandel kunnen associëren, maar die blijkbaar een wezenlijke rol in de Amsterdamse boekenwereld speelden. Wie was bijvoorbeeld Erasmus Forckenbeeck, die tussen 1650 en 1670 als debiteur én crediteur werd vermeld in de rekeningen van zowel de Elseviers als Janssonius als Blaeu? En waaruit bestonden de diensten die de handelsfirma De Bistratte en Du Fay stelselmatig aan deze drie boekverkopers leverde?

Sommige namen komen incidenteel voor in de halfjaarlijkse grootboeken, andere keren voortdurend terug, wat duidt op structurele zakelijke contacten. De namen van Ottavio Tensini en Thomas de Wedege duiken regelmatig op in de rekeningen van Joan Blaeu. Johannes Janssonius schreef een aantal malen geld over naar de rekening van Jeronimo Tonneman en ontving diverse betalingen van Philip en Louis Serurier. Hoewel nog niet alle personen zijn geïdentificeerd, lijkt het erop dat bij deze transacties vooral Amsterdamse kooplieden betrokken waren. De geografische specialisatie van deze kooplieden – bijvoorbeeld gericht op het Balticum of juist op Zuid-Europa – zou dan kunnen duiden op boekhandelscontacten in dezelfde regio. Ik vermoed namelijk dat deze mensen als financiële agent optraden namens boekhandelaren of andere grote afnemers buiten de Republiek.

In het geval van Blaeu en Elsevier zijn daar inderdaad aanwijzingen voor. In 1670 ontving Joan Blaeu een betaling van 270 gulden van een zekere Adriaen van Aldewerelt. Deze was als tussenpersoon actief bij betalingstransacties voor de Duitse boekverzamelaar hertog August in Wolfenbüttel. De Amsterdamse koopman Edmont Chardin, die als debiteur in de Elsevier-rekeningen voorkomt, was als transporteur én bankier eveneens nauw betrokken bij hetzelfde logistieke netwerk.<sup>27</sup> Het lijkt dus aannemelijk dat de betalingsopdrachten van beide kooplieden te maken hebben met boektransporten naar Duitsland. De al genoemde firma Bis-

trate dreef voornamelijk handel op Noord-Europa, op Scandinavië en Duitsland. Uit correspondentie die bewaard wordt in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel blijkt dat zij, via hun filiaal in Hamburg, soms de verscheping van boeken vanuit Parijs en Amsterdam naar Duitsland coördineerden.<sup>28</sup> Impliceert het feit dat zij veelvuldig als debiteur en crediteur worden genoemd in de rekeningen van diverse Amsterdamse boekhandelaren dan ook niet dat zij een structureel aandeel hadden bij de verspreiding van allerlei drukwerk via Hamburg? En niet alleen voor die ene boekverzamelaar in Wolfenbüttel, maar als vaste schakel in verschillende ketens van handelscontacten?

## Boekenagenten

Tot dusver heb ik gesproken over tussenpersonen in het internationale handelsverkeer tussen boekverkopers. Dat betrof in de meeste gevallen professionele lieden, hetzij uit het boekenvak zelf, hetzij uit de facilitaire sector. Zakelijke vertegenwoordigers van uitgevers zijn de revue gepasseerd, en we hebben gezien hoe kooplieden en bankiers als dienstverleners bij de boekhandel betrokken waren.

Maar ook wanneer het gaat om de commerciële contacten tussen boekhandelaren en particuliere afnemers blijken intermediairs op allerlei niveaus een cruciale rol te hebben vervuld. Zij deden dat niet zozeer namens de producenten en handelaren van boeken, maar opereerden vooral in opdracht van de consument.

Hoe dat in zijn werk ging, is eigenlijk al beschreven door John Dury, in zijn verhaal over de ideale bibliothecaris. Laten we nog eens kijken naar zijn *Reformed Librarian-Keeper*. Dury typeerde de bibliothecaris als een agent die voor de universiteit een uitgelezen collectie boeken bijeen moest brengen. Daarbij schakelde hij correspondenten in, die hem voorzagen van boeken en van nieuws over boeken. Op hun beurt grepen deze correspondenten weer terug op eigen netwerken in de geleerde wereld. Zij functioneerden, opnieuw in Dury's woorden, als 'his Assistants and subordinate Factors in [the] Trade' – als assistenten en ondergeschikte factors, een soort onderagenten dus. Ik heb al laten zien dat Dury deze terminologie ontleende aan internationale handelspraktijken. Maar hij refereerde hiermee ook aan de manier waarop verzamelaars (de consumenten) zich lieten voorzien van boeken, schilderijen en andere luxegoederen – en aan één verzamelaar in het bijzonder.

## DE WEG VAN HET BOEK

Dury publiceerde zijn *Reformed Librarie-Keeper* in een verzamelbundel waaraan hij twee geschriften van andere auteurs toevoegde. Eén daarvan betrof een anonieme beschrijving, in het Latijn, van de *Bibliotheca Augusta*, de bibliotheek van hertog August in Wolfenbüttel, die ik hiervoor al even noemde – een toepasselijke toevoeging. Tijdens zijn Europese reizen had Dury namelijk een bezoek gebracht aan deze bibliotheek. Het was de bekendste boekverzameling van Duitsland, die door geleerden wel als het ‘achtste wereldwonder’ werd bestempeld. Dury had er zelf gezien hoe de eigenaar, hertog August van Brunswijk-Lüneburg, een uiterst effectief acquisitiesysteem had ingevoerd. Dankzij een wijdvertakt Europees netwerk van zogenaamde boekenagenten, met elk weer hun eigen correspondentenbestand, wist de hertog zich bijna zestig jaar lang te verzekeren van een onafgebroken stroom van nieuwe uitgaven, zeldzame antiquarische boeken en kostbare handschriften, alsmede van luxeproducten zoals klokken, schaakspellen, gebrandschilderde ramen en wat dies meer zij. Het ligt dan ook voor de hand dat de ideeën die Dury ontvouwde in de *Reformed Librarie-Keeper* deels zijn geïnspireerd door zijn Wolfenbüttel-ervaringen.<sup>29</sup>

Hoe gingen deze boekenagenten te werk? Over het doen en laten van de Haagse agent van de hertog, Lieuwe van Aitzema, weten we al het een en ander.<sup>30</sup> Daarom zal ik me hier beperken tot de vergelijkbare activiteiten van de agent in Frankrijk. Net als Van Aitzema, met wie hij overigens nauw samenwerkte, was ‘onze man in Parijs’ geen *professional* uit het boekenvak, maar een diplomaat. Abraham de Wicquefort, geboren in Amsterdam, was in 1645 door hertog August benoemd als diens Franse resident.<sup>31</sup> Naast zijn diplomatieke verantwoordelijkheden kreeg De Wicquefort ook culturele opdrachten, waarbij de aanschaf van boeken, pamfletten en vooral politieke geschriften bovenaan stond. Absolute topprestatie was zijn verwerving van een enorme reeks staatsdocumenten voor de hertog – in totaal vierhonderd handschriften waarvoor August uiteindelijk meer dan 13.000 rijksdaalders neertelde.<sup>32</sup> De brieven van De Wicquefort aan zijn opdrachtgever geven een fraai kijkje in de keuken van een boekenagent. Via contactpersonen in de culturele wereld van de Parijse salons ontving De Wicquefort informatie over de verkoop van bibliotheken en over interessante boekveilingen of bijzondere nieuwe uitgaven. Daarnaast onderhield hij contacten met allerlei boekhandelaren. Een leger aan klerken kopieerde ijverig, en in het diepste geheim, de gevoelige staatsstukken die De Wicquefort beetje voor beetje uit de huizen van vooraanstaande Parijse politici wist te smokkelen.



## MARIKA KEBLUSEK

Professionele dienstverleners – de genoemde kooplieden, schippers, postmeesters en bankiers – stonden hem terzijde bij de logistieke uitvoering van zijn taak. Overigens ging dat bij De Wicquefort om de een of andere reden nooit zonder slag of stoot. In zijn karakteristieke brieven beklagde de agent zich meer dan eens over de verregaande brutaliteit van dergelijke lieden. Had hij een bepaalde koopman ingehuurd omdat deze ‘in elk geval een klein beetje beschaving toonde’, dan bleek dat diens ‘barbaarse gedrag’ net zo erg was als dat van de concurrent. Nog veel meer wond De Wicquefort zich op over de achterstallige betalingen van zijn werkgever – niet geheel ten onrechte. In november 1652, na een stilte van vier lange maanden, deed hij een emotioneel beroep op de hertog om salaris los te peuten. De Wicquefort schilderde een dramatisch beeld van de langzame hongerdood die zijn familie door geldgebrek stierf. En of dat niet voldoende was, bracht hij de hertog fijntjes in herinnering dat nog zeker twintig anderen hetzelfde lot wachtte, onder wie een boekbinder met twee kleine kinderen, die dag en nacht huilden van de honger.<sup>33</sup> Uiteindelijk hadden zijn smeekbeden succes.

Het hoogontwikkelde agentsysteem van hertog August had John Dury geïnspireerd bij het schrijven van zijn tractaat. Dit systeem was echter vooral uitzonderlijk omdat het zo grootschalig was; het principe was algemeen bekend. In vroegmodern Europa (en ook al eerder) zien we talloze agenten aan het werk voor opdrachtgevers zoals vorsten, verzamelaars of bibliothecarissen. Net als De Wicquefort hadden deze tussenpersonen vaak een professionele achtergrond die hen wel met boeken en handschriften in aanraking bracht, maar die buiten het boekbedrijf zelf lag. Doorslaggevend was de locatie van een agent, zijn bekendheid met handelaren ter plaatse, zijn contacten in lokale intellectuele en artistieke kringen, zijn mobiliteit en zijn kennis van de taal. Daarom zien we zoveel geleerden en diplomaten als belangrijke intermediairs in dit internationale boekenverkeer. Soms was hun bemiddeling van eenmalige of incidentele aard en gold ze vooral als gunst of als vriendendienst. De bibliothecaris van de Bodleian Library schakelde in 1603 bijvoorbeeld de Engelse consul in Aleppo in om zoveel mogelijk Turkse, Perzische en Arabische boeken en handschriften te kopen.<sup>34</sup> Via de Franse diplomaat Jacques-Philippe Laugier de Tassy onderhield de bibliothecaris van de Bibliothèque du Roi in Parijs contact met boekverkopers in Nederland.<sup>35</sup>

Vooraf in de internationale geleerdenwereld – de Republiek der Letteren – was bibliografische dienstverlening een vanzelfsprekende conventie binnen het opera-

## DE WEG VAN HET BOEK

tieve systeem van patronage.<sup>36</sup> Ik wil hier echter de aandacht vestigen op figuren die – meestal tegen een financiële vergoeding – als *professionele* agenten werkten, zoals Abraham de Wicquefort of zijn Haagse collega Lieuwe van Aitzema. Zij ontvingen dat salaris in de eerste plaats voor hun werkzaamheden als politiek vertegenwoordiger. Impliciet hoorde bij de functie van resident of agent echter ook dat deze zijn opdrachtgever op allerlei andere gebieden van dienst was. In zijn handboek *De ambassadeur en zijn functies* zou De Wicquefort dat zelf later bevestigen.<sup>37</sup>

Die culturele nevenfuncties speelden mogelijk op de achtergrond mee bij de aanstelling van een politiek vertegenwoordiger of nieuwsagent. Het is opvallend hoeveel kunstenaars en kunsthandelaren we onder de diplomatieke bevolking van Europa aantreffen. Al bleef hun eerste verantwoordelijkheid het verschaffen van nieuws vanuit de standplaats, er werd evengoed dankbaar gebruikgemaakt van hun culturele expertise en contacten in de kunst- en boekenwereld. Michel le Blon, van huis uit graveur, ondertekende in 1632 zijn contract als politiek vertegenwoordiger en nieuwsagent voor de Zweedse kroon. Hoe nauwgezet hij die taken vervulde, blijkt uit zijn nieuwsbrieven en de onkostenspecificaties die in Zweedse archieven worden bewaard. Niet alleen stelde Le Blon op basis van berichten uit zijn uitgebreide correspondentennetwerk een wekelijkse, handgeschreven, nieuwsbrief samen, hij stuurde ook allerlei gedrukt materiaal uit Amsterdam in zijn pakketjes mee – kranten, pamfletten, kaarten en beursoverzichten. Daarnaast trad hij op als cultureel makelaar van koningin Christina van Zweden en rijkskanselier Axel Oxenstierna, en was hij betrokken bij de aankoop van schilderijen, boeken en handschriften voor hun imposante verzamelingen.<sup>38</sup>

Behalve kunstenaars zien we ook kooplieden en bankiers optreden in de dubbele functie van nieuwsvoorzieners en cultureel agent. Vanuit Amsterdam stuurde koopman Peter Trotzig tussen 1650 en 1670 economisch nieuws naar zijn opdrachtgevers in Zweden; gaandeweg ontwikkelde hij zich tot een invloedrijk makelaar op artistiek gebied en was hij als zodanig onder meer verantwoordelijk voor de aanschaf van Nederlandse boeken voor de bibliotheek van de Zweedse edelman en militair Carl Gustaf Wrangel.<sup>39</sup> De Italiaanse koopman Giovacchino Guasconi opereerde tussen ongeveer 1670 en 1690 in Amsterdam als politiek agent voor de Toscaanse groothertog Cosimo de' Medici. Niettegenstaande zijn honderden nieuwsbrieven, lag Guasconi's voornaamste taak in het opsporen en aanschaffen van boeken en kunst. Hij was de opvolger van de bankier-koopman Francesco Feroni, eveneens

## MARIKA KEBLUSEK

een belangrijke intermediair tussen Cosimo III en boekhandelaren, kunstverkopers en geleerden in Amsterdam.<sup>40</sup>

Net als in de reguliere boekhandel het geval was, bestond het werk van nieuws- en boekenagenten bij de gratie van een goed geolied faciliterend netwerk. Zij waren immers net zo goed afhankelijk van de diensten van mensen uit de transport- en geldsector. Vaak zien we dat dergelijke netwerken elkaar overlappen en dat iemand die in het ene netwerk als agent opereerde, een ondersteunende rol in het andere op zich nam. Zo coördineerde Guasconi de verzending van brieven en pakketten naar Italië namens boekhandelaar Daniel Elsevier, diens adviseur Nicolaas Heinsius en Abraham de Wicquefort, die incidenteel als nieuwsagent voor Cosimo III werkte. En ook Francesco Feroni verzorgde soms het boekentransport voor derden, al was niet iedereen te spreken over zijn punctualiteit.<sup>41</sup>

In hun hoedanigheid van politiek agent waren diplomaten, kunstenaars, bankiers, geleerden en kooplieden dus tevens essentiële schakels bij de verspreiding van nieuws, kunst en boeken in Europa. Ik heb hiervoor al opgemerkt dat de professionele achtergrond van zo'n agent meewoog bij diens benoeming en mogelijk zelfs een voorwaarde was. Juist vanwege zijn expertise in bijvoorbeeld de kunst- of boekenwereld was hij immers in staat om zijn werkgever ook daarin van dienst te kunnen zijn. En in sommige gevallen vormde de professionele achtergrond van zo'n agent een uitstekende dekmantel voor gevoelige diplomatieke opdrachten. Hoe spannend ook, ik kan hier helaas niet ingaan op de manier waarop bijvoorbeeld kunstenaars, kunsthandelaren en boekverkopers werden ingezet voor activiteiten die wij nu als spionage zouden zien.<sup>42</sup>

Vanzelfsprekend dwaalden ook boekverkopers door het Europese landschap van de nieuwsvoorziening, de wetenschappelijke en economische bemiddeling en de diplomatie. De activiteiten van Pieter Blaeu geven daar van een mooi beeld. In 1660 kreeg Blaeu via Andries Fries – de Amsterdamse agent van de boekhandelaren Combi en La Nou – een introductie bij Antonio Magliabechi, bibliothecaris van de Medici in Florence. Vanaf dat moment opereerde Pieter Blaeu als diens tussenpersoon in Amsterdam, waarbij hij niet alleen zorg droeg voor de aanschaf van boeken voor Magliabechi en andere Florentijnse verzamelaars, maar eveneens optrad als nieuwsagent, als bemiddelaar tussen Italiaanse en Nederlandse geleerden en kooplieden, en als kunstagent. Bovendien speelde hij een (bescheiden) rol in het Toscaans-Nederlandse diplomatieke verkeer.<sup>43</sup> Dankzij de correspondentie tussen Pie-

## DE WEG VAN HET BOEK

ter Blaeu en Magliabechi krijgen we eveneens zicht op het facilitaire netwerk van kooplieden, bankiers en collega-boekverkopers dat bij de boekentransporten van Amsterdam naar Florence betrokken was.

Uit die brieven blijkt de grote betekenis van de bibliothecaris, in dit geval Magliabechi, als instigator én intermediair bij de internationale verspreiding van boeken. Wie vanuit Noord-Europa drukwerk in Toscane wilde invoeren, kon eenvoudigweg niet om hem heen. Als een spin in zijn Florentijnse web coördineerde en controleerde Antonio Magliabechi de import van boeken en droeg hij zorg voor de contacten tussen andere verzamelaars en boekhandelaren, zoals de firma Blaeu. En hij was lang niet de enige: de Amsterdamse geleerde Isaac Vossius, die tussen 1648 en 1654 als bibliothecaris van koningin Christina in Zweden werkzaam was, functioneerde bijvoorbeeld eveneens als tussenpersoon in de internationale boekenwereld.<sup>44</sup>

### Tussenpersonen op de weg van het boek

De manier waarop bibliothecarissen, zoals Vossius en Magliabechi, hun vak uitoefenden, komt dicht in de buurt van John Dury's ideaal. Zelf actief als tussenpersonen, als 'agenten' bij de verspreiding van boeken en kennis, maakten zij daarbij gebruik van een uitgelezen netwerk van boekhandelaren, geleerden en diplomaten – hun 'correspondenten' en 'onderagenten', zoals Dury het uitdrukte. Ik heb laten zien dat diens opmerkingen over de rol van het agentschap in de wereld van het boek wel degelijk verwezen naar praktijken die algemeen gangbaar waren, en niet naar een utopische droom. De figuur van de tussenpersoon was van cruciale betekenis voor de handel in, en de verspreiding van het boek in vroegmodern Europa.

Die tussenpersoon had vele gedaanten en vele gezichten. In de reguliere boekhandel treffen we hem aan in de persoon van de boekverkoper zelf, als agent van de eigen of andermans firma en in de gedaante van de incidentele handelaar. We ontmoeten hem in een dienstverlenende functie, in de gestalte van koopman of bankier, betrokken bij de logistieke kant van die handel. Personen afkomstig uit de diplomatie of uit de kunstwereld komen we tegen als makelaars in het commerciële verkeer tussen verzamelaar en handelaar. Een boekverkoper was niet alleen een boekverkoper; we zien hem allerlei andere diensten aan derden verlenen, zoals het verzenden

MARIKA KEBLUSEK

en ontvangen van brieven, pakketjes en geldwissels, het organiseren van transporten of het gericht zoeken naar boeken in opdracht van bepaalde klanten.

Een wezenlijk kenmerk van deze intermediairs is dus de flexibele manier waarop zij dan weer in het ene netwerk, dan weer in het andere functioneerden – al dan niet in hun professionele hoedanigheid.

Dames en heren, ‘het komt allemaal aan op het distribueren’. Dat is een citaat van een citaat. In 1991 publiceerde Bert van Selm onder deze titel – ontleend aan een brief van de echtgenote van Hugo de Groot – een programmatisch artikel over de boekdistributie in de Republiek als object van onderzoek.<sup>45</sup> Hij pleitte voor systematische bestudering van de commerciële verspreiding van drukwerk. Van Selm bezag die boekdistributie nadrukkelijk vanuit het perspectief van de boekhandel, vooral de binnenlandse handel van de Republiek. In een ander artikel ging hij nog een stap verder. Hij veronderstelde dat de aanwezigheid van een sterke nationale afzetmarkt van boeken een voorwaarde was voor het internationale succes van boekverkopers als de Elseviers en de firma Blaeu. Die binnenlandse afzetmarkt bracht geld in het laatje, waarmee kostbare uitgaven werden gefinancierd, en waarmee andere investeringen konden worden gedaan.<sup>46</sup>

Vanmiddag heb ik gewezen op een andere voorwaarde voor dat internationale succes, namelijk een goed geolied, wijdvertakt distributienetwerk in Europa. Boekverkopers maakten deels gebruik van gevestigde boekhandelsnetwerken, van zaakgelastigden ter plekke en van vaste tussenpersonen in de transport- en geldsector. Maar we hebben gezien dat ze ook inhaakten bij andere bestaande netwerken, die elkaar deels overlaptten: die van het diplomatieke verkeer, van de kunsthandel, van de internationale handel.

Bij elkaar vormen deze netwerken een even fijnmazig als uitgestrekt wegennet. Om de internationale verspreiding van het boek in haar volle omvang te kunnen begrijpen, moeten we dat wegennet in kaart brengen. We moeten onderzoek doen naar de figuren die zich op dat wegennet begaven. De identiteit van deze tussenpersonen kan ons op het spoor zetten van nieuwe bronnen, bijvoorbeeld in de archieven van de vanouds bekende knooppunten in dat internationale handelsverkeer. Boekhistorici moeten op zoek, in archieven van Hamburg tot Venetië, naar de sporen die deze intrigerende intermediairs hebben achtergelaten.

## DE WEG VAN HET BOEK

Dat deze agenten, en al die andere kleurrijke personages op de weg van het boek, onze aandacht ten volle verdienen, bleek al uit de inspirerende studie van Herman de la Fontaine Verwey over Michel le Blon.<sup>47</sup> Vijftig jaar geleden, in 1953, werd hier in Amsterdam de Dr. P.A. Tiele-Stichting opgericht, en in datzelfde jaar werd De la Fontaine Verwey benoemd als bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van uitgeverij en boekhandel. Deze eerste leerstoel in Nederland op het terrein van de boekgeschiedenis werd in 1962 omgezet in een gewoon hoogleraarschap, waarmee de erkenning van boekgeschiedenis als een zelfstandige academische discipline werd bevestigd. In 1989 nam de Tiele-Stichting opnieuw het initiatief voor een bijzondere leerstoel in de Geschiedenis van uitgeverij en boekhandel, en benoemde ze Bert van Selm als eerste hoogleraar op die plek.

Zoals u weet, heeft hij niet de gelegenheid gekregen om met een inaugurele rede officieel zijn hoogleraarschap te aanvaarden. Toen Bert in het voorjaar van 1991 overleed, was ik net onder zijn inspirerende hoede begonnen met mijn promotie-onderzoek. Ik ben er uitermate trots op dat ik officieel de fakkel mag overnemen – dat ik, ook al is dat uitsluitend vanmiddag, letterlijk de toga mag dragen die ooit aan Bert heeft toebehoord. Inmiddels behoort deze toga aan Paul Hoftijzer, mijn zeer gewaardeerde Tiele-collega in Leiden, die mij in Amsterdam is voorgegaan. Dat ik hier vandaag sta, is mede te danken aan zijn inspanningen als mijn promotor, aan zijn voortdurende enthousiasme voor mijn onderzoek en, niet in de laatste plaats, aan zijn vriendschap.

Zeer geachte leden van het bestuur van de Dr. P.A. Tiele-Stichting, ik wil u dankzeggen voor het grote vertrouwen dat u met deze benoeming in mij hebt gesteld. U hebt gekozen voor iemand die nog enigszins aan het begin van haar leven als boekhistorica staat, en ik waardeer uw geloof in mijn kunnen buitengewoon. Boekwetenschap is een prachtig vak, en ik zal mijn uiterste best doen om dat vak zowel in onderwijs als onderzoek met vuur voor het voetlicht te brengen. De passie voor dat vak heb ik niet alleen in Leiden meegekregen: zo'n vijftien jaar geleden volgde ik hier in Amsterdam de collegereeks Boek- en Bibliotheekwetenschap. Een aantal van mijn toenmalige docenten is vandaag aanwezig, en ik wil hen alsnog bedanken voor een van de meest inspirerende ervaringen uit mijn studietijd.

Dank ook aan mijn collega's in de leerstoelgroep Boekwetenschap en Handschriftenkunde, een kleine maar enthousiaste groep van oude vrienden en bekenden uit de wereld van het boek. Ik heb het afgelopen jaar kunnen ondervinden hoe

MARIKA KEBLUSEK

goed de onderlinge verstandhouding, steun en samenwerking is en kijk uit naar vele jaren werkplezier in jullie gezelschap.

Een bibliotheek – John Dury zei het al – moet een openbare plaats zijn, waar kennis wordt beheerd en toegankelijk gemaakt. De Universiteitsbibliotheek van Amsterdam is zo'n plaats, en haar 'voorraad van kennis' – de collectie – is fantastisch. Het is het gedroomde laboratorium van elke boekhistoricus. De manier waarop de medewerkers van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam dat laboratorium het afgelopen jaar voor mij en mijn studenten hebben opgesteld, vind ik heel bijzonder. Ik dank hen daarvoor.

Dames en heren, ik heb mij altijd een bevoorrecht mens gevoeld, want ik ben geboren, opgevoed en opgegroeid in de wijde wereld van het boek. Ik dwaalde er rond nog voor ik zelf een letter kon lezen. Mijn dierbaarste herinneringen zijn niet de boeken zelf. Het is de stem van mijn vader, die mij voorleest tot ik in slaap val. Het is mijn vader, die voor mij het geheim van het boek heeft onthuld: dat achter de kaft, het papier, en de letters, een grenzenloze, tijdloze, magische, troostende wereld ligt verscholen, die altijd blijft bestaan en waarin we elkaar altijd kunnen tegenkomen.

Een boekhistoricus staat op een zevensprong in die wereld. In ons vak kunnen wij letterlijk alle kanten opkijken. Dat is misschien wel het mooiste wat ik mijn studenten kan leren. Voor jullie is, traditiegetrouw, het laatste woord van vanmiddag. Ik weet uit eigen ervaring hoe bezielend de passie van een docent kan zijn. Dat is wat ik jullie wil beloven: dat ik op jullie weg in de wereld van het boek een gepassioneerde gids zal zijn.

Ik heb gezegd.

## Noten

Met dank aan Garrelt Verhoeven, Hans Cools en Johan Koppenol voor hun commentaar op eerdere versies van deze tekst.

1. John Dury, *The Reformed Librarie-Keeper (1650)*. Inl. Richard H. Popkin en Thomas F. Wright, Los Angeles, 1983 [Augustan Reprint Society 220]. Het tractaat bestaat uit twee brieven van Dury aan Samuel Hartlib, oorspronkelijk geschreven op 18 en 25 augustus 1646. Zie 'The Letters of Sir Cheney Culpeper, 1641-1657'. M.J. Braddick en Mark Greengrass (red.), *Seventeenth-Century Political and Financial Papers. Camden Miscellany XXXIII*, Cambridge, 1996, p. 281 [Camden 5th Series nr. 7].
2. G.H. Turnbull, *Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's Papers*, Liverpool/Londen, 1947. Het complete Hartlib-archief is inmiddels gepubliceerd op cd-rom door het Hartlib Papers Project van de Universiteit van Sheffield, Engeland. Bij mijn weten is deze in geen enkele Nederlandse bibliotheek aanwezig.
3. De *Reformed Librarie-Keeper* werd nadrukkelijk gesitueerd binnen een protestantse context. Het is een interessante vraag in hoeverre de religieuze signatuur van een bibliothecaris de definiëring en uitoefening van zijn taken beïnvloedde of zelfs stuurde. Met zijn uiteenzetting schaarde Dury zich in het gezelschap van andere auteurs die zich, al dan niet uit hoofde van hun functie, in theoretische en praktische zin hadden uitgelaten over de functie van bibliotheken en de positie van de bibliothecaris. Hugo Blotius, bibliothecaris van de keizerlijke verzameling te Wenen, formuleerde in 1575 zijn verwachtingen ten aanzien van zijn taak in een (ongepubliceerde) rede aan de keizer: L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje: Hugo Blotius (1534-1608)*, Emanuel van Meteren (1535-1612), Den Haag, 1972. In 1625 publiceerde de jezuïet Claude Clément zijn ideeën over de zorg voor, en het gebruik van particuliere en openbare boekverzamelingen: Mario Rosa, 'I depositi del sapere: biblioteche, accademie, archivi', in: Pietro Rossi (red.), *La memoria del sapere. Forme di conservazione e strutture organizzative dall'antichità a oggi*, Rome/Bari, 1990, p. 165-211, i.h.b. p. 188-193; François Gael, *Figures de la bibliothèque dans l'imaginaire espagnol du siècle d'Or*, Parijs, 1999, hoofdstukken 6-8. In 1627 verscheen Gabriel Naudé's handleiding voor de opbouw van (particuliere) boekencollecties, *Advis pour dresser une bibliothèque*: Jack Alden Clarke, *Gabriel Naudé, 1600-1653*, Hamden, Conn., 1970; Bertil Jansson, 'Biblioteksmannen Gabriel Naudé', *Svensk biblioteksforskning* 1 (2000), p. 9-40. Zie over de veranderende rol van de bibliothecaris: Mario Rosa, 'Un 'médiateur' dans la République des Lettres: le bibliothécaire', in: Hans Bots en Françoise Waquet (red.), *Commercium litterarium, 1600-1750: la communication dans la République des Lettres*, Amsterdam, 1994, p. 81-99.



4. 'John Durie's *Reformed Librarian-Keeper* and its Author's Career as a Librarian', *The Library* 1st series 4 (1892), p. 81-89, hier p. 84: '[The text] is to some extent marred by Durie's riding to death of the metaphor of "trading"'. In zijn inleiding bij *The Reformed Librarian-Keeper* spreekt Thomas F. Wright over 'Dury's obsessive term'. Maar vergelijk Jill Bepler, 'Duke August and the Hartlib Circle', in: Helwig Schmidt-Glintzer (red.), *A Treasure House of Books. The Library of Duke August of Brunswick-Wolfenbüttel* [New York/Wolfenbüttel], 1998, p. 165-172, i.h.b. p. 170.
5. Walter B. Houghton, Jr., 'The History of Trades: Its Relation to Seventeenth-Century Thought: As Seen in Bacon, Petty, Evelyn and Boyle', *Journal of the History of Ideas* 2 (1941), p. 33-60. De handelsmetafoor (factors en correspondenten) zien we later terug in Thomas Sprats beschrijving van de organisatie van de *Royal Society* (geciteerd door Houghton op p. 48). Zie voor de invloed van Bacon ('advancement of learning') op de Hartlib-kring Stephen Clucas, 'In Search of "The True Logick": methodological eclecticism among the "Baconian reformers"', in: Mark Greengrass, Michael Leslie en Timothy Raylor (red.), *Samuel Hartlib and Universal Reformation. Studies in intellectual communication*, Cambridge, 1994, p. 51-74.
6. Milja van Tielhof, *The 'Mother of all Trades'. The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, Leiden/Boston, 2002, i.h.b. hoofdstuk 5: 'Information and Agency'. Zie over de functie van Amsterdam als informatiecentrum: Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-1630*, Hilversum, 2001, i.h.b. hoofdstuk 6. Recent publiceerden Jan Willem Veluwenkamp, Eric Wijnroks, Oscar Gelderblom en Marie-Christine Engels diverse studies over de netwerken van Hollandse kooplieden in Archangel, Rusland, Amsterdam, Livorno en Genua (ca. 1585-1630). Een klassieke studie naar de handelsorganisatie van één firma is Wilfrid Brulez, *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, Brussel, 1959 [Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 35].
7. David W. Davies, 'The geographical extent of the Dutch book trade in the seventeenth century', *Het Boek* 31 (1952-1954), p. 10-21.
8. Vooral met betrekking tot de late zeventiende eeuw, en daarna, kunnen we putten uit briefwisselingen tussen boekverkopers en auteurs, of tussen geleerden onderling, waarin veel wordt gezegd over de gang van zaken in het Europese boekbedrijf – al is dat soms tussen de regels door.
9. Zie voor aankopen van John Bill in Frankfurt voor de Bodleian Library: *Letters of Sir Thomas Bodley to Thomas James, First Keeper of the Bodleian Library*. G.W. Wheeler (red.), Oxford, 1926, p. 23, 72, 83, 108 en 112. In 1659 bezocht de Haagse boekverkoper Samuel Browne de beurs, zonder zelf boeken aan te bieden: Bodleian Library, Oxford, MS Clarendon 64, f. 112 (10 september 1659). Zie over de *Buchmesse* A.H. Laeven, 'The Frankfurt and Leipzig book fairs and the history of the Dutch book trade in the seven-

- teenth and eighteenth centuries', in: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Le Magasin de l'Univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*, Leiden/New York, 1992, p. 185-197 en de daar aangehaalde literatuur.
10. Alfonso Mirto en Henk Th. van Veen, *Pieter Blaeu: Lettere ai Fiorentino*, Florence/Amsterdam/Maarssen, 1993, p. 55. Zie voor de winkel van Joan Blaeu in Frankfurt: I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, Amsterdam, 1960-1978, III, p. 112.
  11. B. Bennich-Björkman, 'De Leidse en Amsterdamse Elzeviers in Skandinavië, 1630-1680', in: B.P.M. Dongelmans, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier*, Zutphen, 2000, p. 145-163; H. Bots, 'De Elzeviers en hun relatie met Frankrijk', *Ibidem*, p. 165-181, hier p. 169-171; F. Korsten, 'De Elzeviers en Engeland', *Ibidem*, p. 195-210, hier p. 197-199.
  12. Van Eeghen, *op. cit.*, III, p. 112-119. Vergelijk de buitenlandse boekhandelaren in de inventaris van de Leidse boekverkoper Joannes Maire: R. Breugelmans, *Fac et Spera. Joannes Maire, Publisher, Printer and Bookseller in Leiden 1603-1657*, Leiden, 2003, p. 69-72.
  13. Van Eeghen, *op. cit.*, III, p. 112; H. Pummer, 'Johannes Janssonius: Buchdrucker und Buchhändler der Königin', *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 69 (1982), p. 33-48.
  14. Marika Koblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*, Hilversum, 1997, p. 252 (Refeld); Bennich-Björkman, *op. cit.*, passim (Beuns, Talizsch en Curio). Mogelijk vormde het optreden van knechten en voormalige leerlingen als zaakgelastigde een 'opstap' naar zelfstandig functioneren als boekverkoper. Tijdens zijn leertijd bij een Londense boekverkoper werkte Samuel Browne enige tijd als vertegenwoordiger in Frankfurt: Marika Koblusek, *Boekverkoper in ballingschap. Samuel Browne, boekverkoper/drukker te Londen, 's-Gravenhage en Heidelberg 1633-1665*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Leiden, 1989, I, p. 18. James Allestree handelde in opdracht van zijn werkgever, de Londense boekverkoper George Thomason, allerlei klusjes op het Continent af: F.J.M. Blom, 'Lucas Holstenius (1596-1661) and England', in: G.A.M. Janssens en F.G.A.M. Aarts (red.), *Studies in seventeenth-century English literature, history and bibliography*, Amsterdam, 1987, p. 25-39, hier p. 33.
  15. Peter J.A.N. Rietbergen, 'Lucas Holstenius (1596-1661), seventeenth-century scholar, librarian and book-collector. A preliminary note', *Quaerendo* 17 (1987), p. 205-231; Alfonso Mirto, 'Lettere di Andries Fries ad Antonio Magliabechi, 1659-1675', *Lias* 14 (1987), p. 61-100; Idem, 'Librai veneziani nel Seicento: i Combi-La Nouè ed il commercio con l'estero', *La Bibliofilia* 91 (1989), p. 287-305. Mogelijk beheerde Fries zelf in Amsterdam een (bescheiden) filiaal, waar hij Italiaanse boeken verkocht die hij uit Venetië in commissie ontving: Van Eeghen, *op. cit.*, IV, p. 117.
  16. *Calendar of State Papers, Domestic Series 1655-6*. M.A. Everett Green (red.), Londen, 1882, p. 227 (13 maart 1656). De Franse graveur Abraham Bosse opereerde bijvoorbeeld incidenteel als vertegenwoordiger van de Elseviers in Parijs: Bots, *op. cit.*, p. 172.
  17. Vergelijk de opmerking van Franciscus Junius over het belang van boekverkoper Adriaen Vlacq's kennis van de Engelse situatie voor boekentransport: Sophie van Romburg, "For

- My Worthy Freund Mr. Franciscus Junius*. An Edition of the Correspondence of Franciscus Junius F.F. (1591-1677), Leiden/Boston, 2004, nr. 214e.
18. Robert Darnton, 'Old Books and E-Books: Publishing and the Book Trade from the Enlightenment to the Internet', lezing voor de Bibliopolis-conferentie, Koninklijke Bibliotheek, 7 november 2002; Idem, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York/Londen, 1995, i.h.b. hoofdstuk 2; Lodovica Braidà, 'Le commerce du livre entre Genève et l'Italie au XVIIIe siècle: agents, obstacles, pratiques', in: Frédéric Barbier, Sabine Juratic en Dominique Varry (red.), *L'Europe et le livre. Réseaux et pratiques du négoce de librairie XVIe-XIXe siècles*, Parijs, 1996, p. 279-305; Laurence Fontaine, *The History of Pedlars in Europe*, Cambridge, 1996.
  19. Leon Voet, *The Golden Compasses*, Amsterdam/Londen, 1972, II, p. 444; p. 495-499.
  20. Ik dank Alison Stoesser voor de informatie over de gebroeders De Wael. Vergelijk Françoise Waquet, 'Antonio Magliabechi: nouvelles interprétations, nouveaux problèmes', *Nouvelles de la République des Lettres* 1 (1982), p. 173-188, hier p. 177.
  21. De logistieke organisatie komt wel ter sprake in afzonderlijke studies, maar een analyse van dit fenomeen als zodanig ontbreekt. Waardevol is Voet, *op. cit.*, II, passim.
  22. Balthasar II Moretus werkte samen met een vaste groep transporteurs: H. de Canck, 'De Officina Plantiniana en de Elzeviers, 1641-1656', in: Dongelmans et al., *op. cit.*, p. 183-194. Zie voor schippers op Engeland Korsten, *op. cit.*, p. 199.
  23. Van Eeghen, *op. cit.*, V, p. 62.
  24. Alleen Van Eeghen, *op. cit.* merkt over enkele laat zeventiende-eeuwse en achttiende eeuwse boekverkopers op dat zij rekeningen openden. Zie over de Wisselbank: J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis der wisselbanken*, Den Haag, 1925; P.W.N.M. Dehing, 'De Amsterdamse Wisselbank en Venetië in de zeventiende eeuw', in: Margriet de Roever (red.), *Amsterdam: Venetië van het Noorden*, Den Haag/Amsterdam, 1991, p. 120-136. Het onderzoek van Marten Jan Bok en Koenraad Jonckheere naar de Amsterdamse kunsthandel (Universiteit van Amsterdam) attendeerde mij op de mogelijkheden van dit archief. Ik dank Marten Jan Bok voor zijn adviezen.
  25. Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archief Wisselbank: rekening Johannes Janssonius (als Jan Jansz van Arnhem) in elk geval vanaf 1648; Louis Elsevier idem vanaf 1652; Joan Blaeu idem vanaf 1652; Daniel Elsevier idem vanaf 1667; Jacob Aertsz Colom idem vanaf 1667. De registers en grootboeken zijn voor de periode tot 1667 zeer sporadisch overgeleverd.
  26. Antoni de Haes, Lucas van Coppenole, Pieter Haeck, Joost de Visser en David Behagel. Opmerkelijk genoeg (in verband met investeringen door papierverkopers) heb ik (nog) geen overschrijvingen aan boekverkopers gevonden.
  27. GAA, Archief Wisselbank, Grootboek nr. 58 (augustus 1670-februari 1671), f. 397. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (HAB), MS 82 Novi, f. 74. Nationaal Archief, Den Haag (NA), Hof van Holland, inv.nr. 5287.30 (kasboek van Lieuwe van Aitzema), f. 68. Zie voor de activiteiten van Chardinel Keblusek, *op. cit.* 1997, p. 253, 260 en 263.

28. HAB, MS 82 Novi, f. 170-173; NA, Archief Van Aitzema, inv.nr. 20 (19 juni 1649), ongef.
29. Bepler, *op. cit.*, p. 169.
30. Keblusek, *op. cit.* 1997, hoofdstuk 7. Idem, 'Gekocht in Den Haag. Hertog August van Wolfenbüttel en de Haagse Elzeviers', in: Dongelmans et al., *op. cit.*, p. 211-224.
31. O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland 1584-1810*, Den Haag, 1982, nr. 313.
32. Otto van Heinemann, *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. II. Die augusteischen Handschriften*, Wolfenbüttel, 1890-1903, I, nrs. 1643-2043. Zie over de aankoop ook Robert Mandrou, 'Abraham de Wicquefort et le duc August (1646-1653): Sur les Relations intellectuelles entre France et Allemagne, un siècle avant les Lumières', *Wolfenbütteler Beiträge* 3 (1978), p. 191-233, i.h.b. p. 214; Pierre-François Burger, 'Res Angusta Domi, les Wicquefort et leur métiers bien délicats entre Paris, Amsterdam et Pärnu', *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 27-2 (2000), p. 25-58, i.h.b. p. 34-49.
33. HAB MS 102.2 Novi, f. 82 (16 september 1651); f. 118 (16 november 1652).
34. Ian Philip, *The Bodleian Library in the 17th and 18th centuries*, Oxford, 1983, p. 19.
35. Françoise Bléchet en Hans Bots, 'Le commerce du livre entre la Hollande et la Bibliothèque du Roi (1694-1730)', *Documentatieblad 18e eeuw* 21 (1989), p. 23-53; Idem, 'La librairie hollandaise et ses rapports avec la Bibliothèque du Roi (1731-1752)', *Ibidem* 23 (1991), p. 103-141.
36. Saskia Stegeman, *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren*, Nijmegen, 1996; Anne Goldgar, *Impolite Learning. Conduct en Community in the Republic of Letters, 1680-1750*, New Haven/Londen, 1995.
37. Abraham de Wicquefort, *L'ambassadeur et ses fonctions*, Den Haag, 1724, II, p. 9 en 98.
38. Marika Keblusek, 'The Business of News. Michel le Blon and the Transmission of Political Information to Sweden in the 1630s', *Scandinavian Journal of History* 28 (2003), p. 1-9 en de daar aangehaalde literatuur.
39. Zie voor Wrangels bibliotheek Arne Losman, 'Drei schwedische Büchersammler des 17. Jahrhunderts. Per Brahe d.J., Carl Gustaf Wrangel und Magnus Gabriel De la Gardie', in: Dieter Lohmeier (red.), *Arte et Marte. Studien zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein*, Neumünster, 1978, p. 159-172, i.h.b. p. 168-172. In het kader van het project *Double Agents: Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe* (Universiteit Leiden) doet Badeloch Noldus onderzoek naar Amsterdamse agenten die actief waren voor Scandinavië, zoals Le Blon en Trotzig. Zie ook Noldus, *Handel in goede smaak. Architectuurbetrekkingen tussen Zweden en de Nederlandse Republiek (1635-1700)*, Diss. Utrecht, 2002.
40. Henk Th. van Veen en Andrew P. McCormick, *Tuscany and the Low Countries: an introduction to the sources and an inventory of four Florentine libraries*, Florence, 1984, p. 32. In het ka-

der van het project *Double Agents* doet Hans Cools (Nederlands Instituut, Rome) momenteel onderzoek naar de activiteiten van Guasconi, Feroni, en andere Italiaanse agenten.

41. Voor Guasconi: *Brieven van Daniël Elsevier aan Nicolaas Heinsius (9 mei 1675-1 juli 1679)*. W.R. Veder (red.), Amsterdam, 1890, nrs. 1, 4, 5, 13-15, 21-22, 27-29, 64 en 66. Voor Feroni: *The Letters of Jan Swammerdam to Melchisedec Thévenot*. G.A. Lindeboom (red.), Amsterdam, 1975, nrs. 6, 7 en 18.
42. Marika Keblusek, 'Kunst als dekmantel', ongepubliceerde lezing Universiteit Leiden, 22 januari 2003. De Londense boekverkoper John Norton was in 1601 betrokken bij een geheime politieke missie in opdracht van de Earl of Essex; hij bezorgde toen een brief aan Jacobus I, koning van Schotland en bracht diens gecodeerde antwoord mee terug: John Barnard, 'Politics, Profits and Idealism: John Norton, the Stationers' Company and Sir Thomas Bodley', *Bodleian Library Record* 17 (2002), p. 385-408, hier p. 391. Barnard karakteriseert Norton als een 'cultural broker and facilitator' (p. 385) en wijst daarmee op de verschillende functies van Norton als tussenpersoon, overigens zonder hier verder op in te gaan.
43. Van Veen en Mirto, *op. cit.*, passim. Daniel Elsevier fungeerde als de Amsterdamse zaakwaarnemer van Melchisedec Thévenot: Lindeboom, *op. cit.*, nr. 2.
44. F.F. Blok, *Isaac Vossius en zijn kring. Zijn leven tot zijn afscheid van koningin Christina van Zweden 1618-1655*, Groningen, 1999.
45. B. van Selm, "Het komt altemaal aen op het distribuweeren": de boekdistributie in de Republiek als object van onderzoek', in: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis: de produktie, distributie en consumptie van cultuur*, Amsterdam, 1991, p. 89-100.
46. B. van Selm, 'Johannes van Ravesteyn, "libraire européen", or "local trader?"', in: C. Berkvens-Stevelinck et al., *op. cit.*, p. 251-263.
47. H. de la Fontaine Verwey, 'Michel le Blon. Graveur, kunsthandelaar, diplomaat', in: Idem, *Uit de wereld van het boek. II. Drukkers, liefhebbers en piraten in de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1980, p. 103-128.